

budapesti értékpapír-kereskedő és Bagossy Imre (1900–1987) hajdúböszörményi hatvanholdas gazdálkodó életpályájának az összehasonlítása. 1944–45-ig mindketten sikeres emberek voltak, a „felszabadulás” után azonban pályáivük megtört. Mindketten elveszítették vagyonukat, Tárait ezután ki is telepítették, míg Bagossyt bekényszerítették a téeszbe. Egyetértünk a szerzővel: minden generációt és egyéb különbség ellenére a két élettörténetet szoros belső rokonság kapcsolja össze. Ahogy a legtöbb más, 1945 előtt komolyabb vagyonnal rendelkező XX. századi magyar embert is. Ebből azonban nem következik, hogy az Erdei-féle modell etnoszociális választóvonalai ne léteztek volna, s hogy az általa felállított kategóriarendszerben a két ember ne lenne megnyugtatóan elhelyezhető. Tárai, ahogy a szerző is véli, bizonyára a „polgári középosztályban” kapott volna helyet, Bagossy pedig, akinek a besorolásával Kövér szerint „Erdei sem könnyen boldogult volna”, a „parasztpolgárok” (másutt: „földbirtokos polgárok”) között, akik nem követik már a „régí termelési szabályokat”, „újabb termelési ágakkal és gépekkel kísérleteznek”, „egyszóval éppúgy viselkednek, mint a többi vállalkozók”. (Erdei Ferenc: PARASZTOK, 1973. 167.)

Milyen történész is hát akkor Kövér György, azonfelül, hogy nagyon olvasott és ugyanakkor a primer forrásokkal is közeli kapcsolatban áll, s mindezeknek köszönhetően sokak számára irányadó és iskolateremtő? Önmeghatározása szerint a hagyományos historizmus, a strukturalizmus és a posztmodern egyaránt „megfertőzte”, ám egyik sem „olyan pandémiás jelleggel, hogy elveszíthette volna érzékenységét a másiktól kapott impulzusra”. Ezt a két évtized termését felölelő válogatás is igazolja. Kövér elméleti és módszertani szempontból egyaránt nyitott, és ellenáll minden „divatdiktatúrának”. Az szövegfejtő filológizálás éppúgy eszköztárához tartozik, mint a társadalmi tendenciák megragadása struktúrákon keresztül, továbbá a narrativista dekonstrukció s legfőképpen a totalitás mikrohelyzeteken át történő megjelenítése. Bár életműve még korántsem lezárt, helye a magyar történetírás történetében biztosított. Darab idő múltán tanítványai úgy fognak rá emlékezni, mint ő most Niederhauser Emilre és Ránki Györgyre.

Romsics Ignác

A VÁRADY-REGESTRUM (1893–2013)

Várady Tibor: *Zoknik a csilláron, életek hajszálon. Történetek az irattárból*

Forum Könyvkiadó, Újvidék – Magvető Kiadó, Budapest, 2013.

268 oldal, 756 Din, 3490 Ft

A bizzar és fülbemuzsikáló címből egy vérbő Kusturica-film balkáni rémbohózatára, netán a 70-es évek valamely *Új Symposion*-számának nagyívű neoavantgárd poémájára tippelhet az olvasó, ám ezúttal nem erről – avagy ha mégis, csak érintőlegesen erről – van szó, hanem egy különös adósságtörlesztésről. Adva van egy – a XX. század térségbeli turbulenciáihoz képest – kiváltképp szerencsés, egyedülálló folytonosság: egy bánáti, közelebbről nagybecskereki háromgenerációs ügyvéddinasztia több tízezer iratcsomóból álló, százhusz éve gyűlő és mindmáig megőrzött ügy- és perirattára, ez az egyszerre nyomasztó és inspiráló szakmai és családi örökség. Ám az magában csak „elsüllyedt, néma kincs” volna értő és eltökélt bűvár nélkül, aki kellő türelemmel és invencióval felszínre hozza belőle azt, ami az elfeledett magánügyekben eminensen közérdekű. Várady Tibor jogászprofesszor (CEU, University of Atlanta), az újvidéki *Új Symposion* egykori szerkesztője (1965), majd felelős szerkesztője (1969–1971), eddig vagy kétszázötven tudományos közlemény és husz könyv – köztük egy regény¹ s e mostanival immár három esszékötet² – szerzője, úgy tűnik, minden szempontból a legavatottabb e nem könnyű feladatra. Nem csak azért, mert maga is beleszületett a jeles bácskai ügyvédfamíliába, s ezzel a multikulturalitás és a többnyelvűség mára fájóan elritkult, nagy múltú hagyományába (magyarul, szerbül és angolul vagy ötven éve egyformán ír és publikál), hanem mert egész habitusa, racionálisan érvelő, türelmes, eruditív lényge, mondhatni, erre predesztinálja. Aki valaha is hallotta őt beszélni ka-

¹ Várady Tibor: *AZ EGÉRSZÜRKE SZOBA TITKA* (Regény). Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976.

² Várady Tibor: *VAGY NEM MAGA AZ ÉLET A LEGJOBB IDŐTÖLTÉS?* (Úti esszék.) Forum, 1971; Várady Tibor: *TÖRÉNELEMKÖZELBEN* (Esszék). Forum, 1995.

tedrőről, tévéképernyőről vagy alkalmi baráti körben, az biztonnal felfigyelt rá, hogy Várady mennyire egyneműen hiteles, „civil” és civilizált lényként nyilvánul meg minden élethelyzetben, közönség előtt éppúgy, mint magántársaságban. Írásait is ugyanez a póztalan, töprengőn érvelő, szelíden racionális attitűd hatja át, amely mindenkor „a dolgot, őt magát nézi”, próbálja megérteni és megértetni, anélkül, hogy véleményét ráerőltetni igyekeznék másokra. Ha ehhez valakinek még sajátos – sosem személyes élű, másokat bántó – humora és kellő nyelvi libidója is van, az, mondhatni, már csak hab a tortán.

Egy „emlékezetpárti könyv”

A néhol nem könnyű olvasmányt kínáló, mégis lehetővé tennél izgalmas könyv valójában egy kilenc fejezetbe rendezett esettanulmány-gyűjtemény, melyet rövid szerzői előszó vezet be, és a közepén egy személyes hangú esszé oszt ketté (LÍRAI LETÉRŐ FÉLÚTON) a tér-idő koordináták szubjektív életkori változásairól. Mindezt – olykor nagyítóval is – böngészni érdemes archív fényképek, újságcikkek, többnyelvű dokumentum- és kézírathasonmások illusztrálják, igencsak bőségesen.

Előszavában a szerző siet közölni: „Az itt követhető szövegek valódi történetekre épülnek, és a szereplők is valódi szereplők.” Majd kellő történeti kontextusba állítván a könyvében sűrűn idézett archív iratanyagot, az elmúlt százhusz év minden rendszer-, uralom- és államformaváltását egy lendülettel elősorolja: „A nagyapám 1893-ban nyitott irodát Nagybecskerekben. A város az Osztrák–Magyar Monarchia területén volt. Később a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság része lett, majd Jugoszláviának hívták az országot, ahová tartozott. A II. világháború alatt német uralom volt a városban, ezt követte a szocialista Jugoszlávia időszaka, időnként változó elnevezésekkel. Aztán zsugorodott az ország, és Szerbia és Montenegró lett a neve. Ma Szerbia. Változott a város neve is: Nagybecskerek, majd Veliki Bečkerek, aztán Petrovgrad, a német megszállás alatt Grossbetschkerek, a II. világháború után Zrenjanin. Ma – a Zrenjaninnal párhuzamosan – hivatalos használatban van a Nagybecskerek is. Az emberek (nem csak a magyarok) leginkább Becskereknek nevezik.”

Ami azt illeti, már az iroda- és irattár-alapító nagyapja, dr. Várady Imre sem volt akárki. Nem-

csak ügyvéd, hanem aktív politikus is, előbb a pesti országyűlésben 1905-től függetlenségi, majd 1922-től a belgrádi Szaborban és a Szénátusban, a Magyar Párt színeiben. Ám ennél is fontosabb volt közösségszervező, kisebbségvédő helyi aktivitása Nagybecskereken és Bánátban megannyi vészterhes korfordulón át, utóbb ügyvéd fiával, Józseffel az oldalán, egész az 1950-es évekig. Javarészt erről tanúskodik az unokája gondozásában nemrég megjelent, méltán feltűnést keltő, kétkötetes napló-memoárja³ is. Nem csoda, ha a közmegebecsülésnek örvendő, sokakért bátran közbenjáró ügyvéd, politikus 90. születésnapján elégedetten jegyzi naplójába: „104-en személyesen, 23-an táviratban köszöntöttek.” Amikor két év múltán, 1959 elején 92 évesen meghal, egész Becskerek gyászolja.

Nagyapja eddig két kötetben közölt, válogatott naplója előszavában a „registrumörökös” unoka, Várady Tibor ezt írja: „A feledés különösképpen akkor fenyeget, ha az eseményekkel együtt eltűnnek az emlékhordozók is. Nemigen van már Nagybecskereken, aki továbbadja a német és a zsidó mindennapok emlékeit. A fennmaradás küszöbére került a magyar emlékezet is.”

Ezt a küszöböt kívánja jó félszáz lelkiismeretes esetrekonstrukcióval „kiszélesíteni” maga is, már könyve elején kiemelve: „Én magam az emlékezet oldalán vagyok, és ez itt egy emlékezetpárti könyv.” Az emlékezet persze sokféle lehet, miként a „pártisága” is: munka, kegyeleti aktus, passzió, pótcselekvés, netán csak spontán, ártatlan élvezet. Várady részéről, úgy tetszik, egyszerre vállalt közfeladat és elidegeníthetetlen magánügy, ám mementóit a legkevésbé sem a nosztalgikus, netán önsajnáló szándék és pláne nem holmi beszűkült etnicista öngizolás vezérli – az ő Bánát múltjához való kötődése sokkal inkább erkölcsi, kulturális és hivatásbeli érték- és magatartásnormákat követ, s ekként provincializmusa is, mondhatni, egyetemes és világpolgári. Azt persze, hogy esetenként ki a magyar, szerb, német, zsidó etc. – a szabad és akár többes identitásvállalás, -választás elemi jogát lábball tiporva – e térségben többnyire hétpróbás honmentők, hibbant hivatalnokok, lelkes halálbrigádok és hullarablók szerették

³ Várady Imre: NAPLÓ, 1–2. Forum, 2011, 2012.

(volt) megmondani. (S itt nem árt egy csöndes fohász múlt idejű igealakjaink tartós megbízhatóságáért.) Holott a „Várady-regestrum” XX. századi esetgyűjteményének egyik legfőbb, paradox tanulsága, hogy az etnikai, kulturális és politikai hovatartozás szabatos kritériumaival éppen a kombattáns fajvédők maradnak leginkább adósak.

Változatok egy és több nyelvre

A problémahalmaz bemutatását kezdjük egy magában is beszédes példával: az egymást követő három ügyvédnemzedék kényszerű és önkéntes nyelváltásaival. Íme, a nagyapa, apa és fia: Várady Imre, József és Tibor viszonya választott-öröklött hivatása eszközéhez, a jogi nyelvhez: „*Nagyapám azért ismerte a magyar jogi nyelvet, mert jogász volt. Apám a jogi nyelvet már szerbhorvátul (illetve horvátszerbiül, Zágrábban) ismerkedett meg. A magyar jogi nyelvet nem az életpályája hozta természetszerűen, hanem egy egyéni elhatározás, hogy ezt is illene megtanulni. Én Belgrádban tanultam jogot, akkor kezdtem magyar jogi terminológiával foglalkozni, amikor az újjvidéki jogi karon esély nyílt arra, hogy ne csak szerbiül, hanem magyarul is tanítsak.*”

A változó előjelű kisebbségi kényszerek s nyomukban az adaptáció sikeres vagy kudarcos kísérletei nem kis részben épp a nyelvhasználat-hoz kötődnek, s amilyen természetes volt korábban a többnyelvűség a magánérintkezésben (így Becskereken, mint a szerző többször kiemeli, a vegyes házasságok miatt gyakran még családon belül is), éppoly nyomasztó, sőt válságos időkben életveszélyes tabukat állítottak fel az államnyelv változásai a hivatali gyakorlatban és a nyilvános fórumokon.

Ha lehet, még inkább áll mindez a nevek önkéntes vagy kényszerű megváltoztatására, melyek köréből a szerző szintén bőven idéz példákat. Nemcsak a történeti Bánátban jó időn át (nagyjából 1918-ig) kiegyenlített arányú, három-négy nagyobb, együtt élő nyelvi és etnikai közösség: a szerbek, románok, magyarok és németek köréből (lásd Temesvár száz év előtti népességstatisztikáját!), hanem olykor távolabbról is. Mára például csak a beavatott kevesek tudják, hogy a Bánátban, mint azt több makacsul megőrzött családnév is tanúsítja (Granfil, Grandjean, Parmanitier etc.) egykor francia, sőt katalán telepések is éltek, s hogy Becske-

reken a XVIII. században volt egy Új Barcelona nevű negyed is. Nagyon is meggyőző hát a szerző tézise, miszerint „*a név gyakran egy több generációval korábban elhagyott identitás emléke*”.

Ugyanakkor: „*Ha a nevek jelképek is, akkor »nem tűrhető«, hogy mások éljenek vele, hogy valaki, akit Stagelschmidt Jenőnek hívnak, ne csak máshová tartozzon, de vezetője is legyen egy más (adott esetben magyar és nem német) közművelődési szövetségnek*” – kommentálja Várady a becskerei Deutsche Kulturbund elnökének a német megszállás alatti vehemens támadásait, melyekkel a megtámadottat sikerül is választott tisztségéből hatóságilag eltávolíttatnia. A név persze gyakran csak stigmaként, különféle etnikai manipulációk eszközéül szolgál – példa rá a „névelemzés” jogszabálya a két világháború közötti Szerbiában és Romániában, amely a szabad iskolaválasztás ellen irányult a kisebbségi oktatás módszeres elsovasztására.

Mindezt, fájdalom, azóta is egy sor újabb önkény és trauma tetézte: elég csak a legutóbbi balkáni háború éppen az anyanyelv és a névhasználat okán és ürügyén elkövetett üldözéseit és tömeges népirtásait felidézni.

A könyvet más, újabb témával folytatva beavatott és forrásértékű az 1971–72-es *Symposion*-per izgalmas esetrekonstrukciója is. Várady Tibor ekkor nemcsak a lap szerkesztője (és korábbi felelős szerkesztője) volt, hanem a betiltást és személyi retorziókat követelő ügyészi váddal szemben fiatal jogásként – minden óvás ellenére – egyúttal magára vállalta a folyóirat munkatársai és szerzői védelmét is a Rózsa Sándor, Miroslav Mandić és Tolnai Ottó elleni büntetőperben. A politikai tisztogató kampány ezúttal „*a nacionalizmus egyik tűzfészke, az értelmiség*” ellen irányult, így került más jugoszláviai fórumokkal együtt a célkeresztbe a bátor és kritikus szellemű, magyar ifjúsági réteglap, a *Symposion* is. A „rendszerellenesség” és „nacionalizmus” ikerműmusát az egykori kommunista kultúrkapaderek és sajtócenzorok előszeretettel vizionálták a szürkén szürke ideológiai tűzfalakra nálunk is az 1970-es, 80-as években – a *Symposion*-per adalékai hasonlóságukkal és eltéréseikkel ma is tanulságos egybevetést kínálnak a *Mozgó Világ* elleni későbbi retorziókkal, az eseti lapszámbetiltásokkal és a renitens szerkesztőség 1983 végi menesztésével is.

Ki a magyar, és ki nem német?

Hangsúlyos, tartalmában sokszínű fejezet a könyv közepén a *KI A MAGYAR?* című is, mely az iratok alapján négy-öt bánáti gazdaköri, sajtó- és iskolaügyi konfliktust dokumentál az 1933 és 1955 közötti évekből, továbbá zsidó származású, magyar anyanyelvű és tudatú, bánáti írók, költők (Borsodi Lajos, Gergely Boriska, Freund-Baráth György) sorsfordulóit villantja fel. Vizsgálódásait a szerző azzal kezdi, hogy a becskereki családi könyvtárból előveszi a *MI A MAGYAR?* Szeffü Gyula által szerkesztett körkérdéskötetet (Magyar Szemle Társaság, 1939), s abban mindjárt rálapoz Babits válaszára, amely példásan hártja el „a tisztán faji alapú” hovatarozás – a kötelező eredetigazolások és a zsidótörvény nyomán egyre nyomasztóbb – csapdakérdését: „*Nem azt kérdezzük, hogy ki a magyar, hanem, hogy mi a magyar. Hogy ki a magyar, azt tudjuk magunkról. Hisz mi vagyunk a magyarok. De mi az a magyar, ami vagyunk?*”

Mintha csak a babitsi kérdésre felelnének Várady Imréhez címzett leveleikkel, majd a gyűjtőtáborból kicsempészett segélyüzeneteikkel az ügyvédi irattár „Magyar Ügyek” feliratú aktájának már említett szereplői: Borsodi Lajos, Gergely Boriska – avagy a könyv előző fejezetében – Freund-Baráth György. Íme, néhány sor Gergely Boriska Törökkanizsáról 1941. március 5-én kelt leveléből: „*Arra nem akarok gondolni, hogy a vallásom akadály legyen. Magyar író vagyok, az is maradok, amíg élek, még akkor is, ha megcsúfolnak, megtagadnak. Letagadni nem lehet. Ehhez már túl sokat voltam magyar író, szerzett jogaim vannak.*” Azt, hogy mennyit érnek az ilyen „szerzett jogok” e vészterhes időkben, jól mutatja a pár évvel előbb a becskereki magyar lapban (ekkor: *Híradó*, előtte, utána: *Torontál*) 60. születésnapján még jubileumi különszámmal ünnepelt helybéli poéta: Borsodi Lajos, továbbá Ferenc fiának tragikus sorsa. Az apa Várady Imre barátja volt, fia pedig Várady József osztálytársa és közeli barátja. Az ügyvéd Váradyak közbenjárására egy időre szabadon is engedték őket, ám utóbb mindketten egy zsidó gyűjtőtáborban végzik. Ehhez képest már-már üdítően rendhagyó a Váradyak egy másik, túlélő ügyfelének, a Becskerekre visszatért, majd onnan négy év múltán Izraelbe kivándorolt Freund-Baráth Györgynek az esete. Mint azt meglepő fordulatokban gazdag sorsának summázataként a szerző írja: „*Könnyen vagy nehezen, Freund Gyur-*

ka Izraelre választotta – és aztán lett izraeli magyar költő.” (A Széchenyi Könyvtár katalógusa szerint választott új hazájában tizenöt magyar nyelvű verseskönyvet publikált, s egy-egy kötetét héber és francia fordításban is kiadták.)

Egy újabb fejezet címe: *KI NEM NÉMET?* 1944 őszén vált élet-halál kérdéssé a Vajdaságban, miután Tito partizánjai a Vörös Hadsereggel a Wehrmacht utóvédjét s a német közigazgatást a bánáti sváb menekültek tömegével együtt kiűzték. A becskereki ügyvédi irattár ez időből is számos beadványt és mentesítő kérvényt őriz, immár a régi-új államnyelven, szerbhorvátul, a hivatalos válaszlevelek végén a rituális jelszóval: „Halál a fasizmusra, szabadság a népnek!” Többek között munkaszolgálatos- vagy hadifogolyfelelések olykor szívszoritóan mulatságos, bár az iratok szerint csak ritkán boldog végű ál-vagy valódi válóperei zajlanak, melyek célja nyilvánvalóan az volt, hogy a teljes vagyonesztésnek s a családtagok elhurcolásának elejét vegyék. (Korábban a bánáti német megszálló hatóság az összeírt zsidó és cigány lakosokat ítélte vagyonesztésre, majd internálásra és deportálásra.) Ehhez képest már-már komolytalan dilemmának tűnhet, hogy egy Versec környéki kis falu, Cudurica magyar anyanyelvű, magyar iskolát végzett és magyarul miséző plébánosa, „*Aufsatz Misi bácsi (netán) német lett volna?*” – holott 1944 őszétől ennek is súlyos vagyoni, személyi tétje volt, és a cáfolata, számos bizonylat és fellebbezés ellenére, másfél év múltán sem sikerült az egykori becskereki iskolatársnak és ügyvéd barátának, Várady Józsefnek. 1946 végén a Tartományi Vagyonelkobzási Bizottság úgy dönt, hogy mivel Aufsatz Mihály a megszállás alatt – amúgy tévesen, jellemző hivatali önkény nyel – németként volt nyilvántartva, akárcsak apja, a 1945 őszén elhunyt Aufsatz Jakab, emiatt őt az „ellenséges javakként” elkobzott családi ingatlanok apai örökségrésze nem illeti meg. Még jó, hogy a világvégi falusi plébánián kegyesen meghagyták egyházi jogállásában.

A túlélés állandó mimikrikényszere

A könyv címadó esettanulmánya: *ZOKNIK A CSIL-LÁRON, ÉLETEK HAJSZÁLON* egy nagyepikai ívű, lélegzetelállító „tényregény” alig tizenöt oldalon elbeszelve, egy válóperes akta sok éven át felgyűlt levélváltásai és más iratai alapján. Várady írói kvalitásai legjavát sűríti e fájdalmasan szép és igaz, háborús családi sorsdráma feltárásába:

a feszes és pontos tényrekonstrukciót, a hősei iránti diszkrét empátiát, a prejudikációk gondos kerülését és nem utolsóként: a szerkesztés szuverén invencióját (kiterők, közzjátékok, előre- és hátrautalások). A könyvben rekonstruált több tucat eset közül ez az egyetlen történet, amelynek – legalábbis két fő – szereplője fiktív nevet kap; hogy miért, azt a sorskövetés kataritikus végéhez érve is inkább csak sejtheti, mint tudhatja az olvasó. (Kegyeleti okból, utódaik iránti tapintatból? Netán csak, mert az író-kutató túlságosan is megszerette sok szenvedést megélt hőseit, s úgy vélte: holtukban is védeni tartozik a háború által durván szétzilált magánéletük legbenső intimitásait?)

A drámai sodrású eseménysor teljes felidézésére itt nem, legfeljebb rövid exponálására vállalkozhatom: „Karl német volt, Márta zsidó. 1938 januárjában már félelmetesen terjedt a fasizmus, de odáig még nem jutott el, hogy megakadályozzon egy becskerei házasságot.” A bohém hajlamú, tehetős ifjú pár néhány évig gondtalan életet él, majd kitér a háború, és mire 1941 tavaszán a Bánátot is eléri, már van egy újszülött kislányuk: Judit. Karl csakhamar behívják a Wehrmachtba, majd az orosz frontra viszik, Márta viszont otthon, úgy tűnik, továbbra sem veti meg a társas élet örömeit, s egy medikushallgatóval kezdett, ártatlannak tűnő flörtje miatt oly sikerrel hozzák hírbe, hogy az végül a frontra is kijut. Karl válópert indít, és mire 1944 őszén az asszonyt elmarasztaló ítéletet kimondják, Márta már Auschwitz foglya. Ezt a válást, emeli ki a családörténet kései krónikása, „nem a történelem megosztásai és kirekesztései ihlették”, ámbár érdemes hozzáfűzni: e két sok kint és hanyattatást túlélő ember újbóli egymásra találását – áttételesen – annál inkább, a „legyen úgy, mint régen volt” (restitutio in integrum) elemi vágya jegyében. Azt, hogy Karl hogyan állt át a Wehrmachtból Tito partizánjaihoz a Vajdaságba 1944 őszén hazavetődve, hogy jutott orosz fogságba mégis fél Európán át végighurcolva, majd miként talált rá végre kislányukra és a lengyelországi haláltáborból Hollandiáig

sodródott Mártára – már fedezze fel magának az olvasó. Mindenesetre a háború után újra-egyesült család, makacs próbálkozásai ellenére, többé soha nem térhetett vissza a becskerei otthonába, mivel a régi ismerősök és bajtársak közül nem akadt senki, aki az új „népfel-szabadító” jugoszláv hatóságok előtt igazolja Karl „antifasiszta” tetteit, melyek a száműzetéstől és vagyonvesztéstől egyedül mentesítheték volna.

Mi az, ami e sorsokban, e változatos és sokfelé ágazó kisebbségi mikrotörténetekben a leginkább szembetűnő? A túlélni akarás örökös mimikrikényszere a nagypolitika mind meredekebb irányváltásaihoz igazodva, melyek kívülről és felülről, hol hatósági önkénnyel, hol nyílt erőszakkal szüntelen átrendezik a helyi többségi-kisebbségi arányokat s az együttélés már bevett magatartákszabályait. A személyi szabadság és a tulajdon szavatolásának száz év előtti liberális alapnormáit ráadásul nem csak a nemzetállami sovinizmus(ok) kezdi(k) ki egyre durvábban, hanem az egymást követő háborús szükséghelyzetek, rezsim- és uralomváltások is, melyek alig egy-két nemzedék alatt a személyi és vagyonbiztonság legelemibb garanciáitól is megfosztják a civil lakosságot. Kiváltképp 1945 után, mikor a társadalom finomszerkezetét – hiszen épp ennek volnának nélkülözhetetlen alkotórészei a kulturális és vallási tradíciók, az etnikai és lokális csoportidentitások! – és vele a gazdaság egészét mindenestül maga alá gyűri a militáns kommunista egypárturalom és az államosított tervgazdaság nyomasztó túlsúlya.

Szemlénket aligha zárhatnánk méltóbban, mint e jó szívvel ajánlható, egyszerre élvezetes és tanulságos kötet végzavával: „A százhusz éve halmozódó iratok (melyeket egy darabig az ügyvédi kötelesség, utána pedig a rendhagyó körülmények összejátszása tartott fenn) most azt is mutatják, hogy semmi sem kikezdehetetlen. A feledés sem.”

Quod erat demonstrandum.

Nóvó Béla